

ONDOKUZUNCU YÜZYIL TÜRK MİMARLIK ÇİZİMLERİNDEN BAZI YENİ ÖRNEKLER

*Orhan Cezmi Tuncer**

Bir ülkenin bayındırlığında, mimarlara da büyük görev düştüğü bilinmektedir. Tek yapıdan kent boyutuna kadarki açık ve kapalı alanlar (yapay çevre), onu yapan toplumun, dönemin, çağının, kültürel, estetik ve teknik yönünü kanıtlar. Çatki düzeni, biçim (üslup) ve yapı endüstrisi ile bilim tarihi açısından da bu ayrıntılar oldukça önemlidir. Bunların oluşması, gereklilik, tasarım ve çizimlerle gerçekleştirilmiştir tarih boyu. O nedenle eski her bir çizim birer önemli belgedir. Bu yönde çalışmalar sürdürülmektedir. Mimarlık çizimleri üzerine bulduklarımızı yansıtan bazı çalışmalarımız tarafımızdan yayımlanmıştır.¹ Burada işin nitelik ve niceliği olabildiğince açıklık kazandı. İstanbul Topkapı Sarayı Kitaplığı (Arşivi) ile özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin bu konuda bizlere daha nice belgeler sunacağı, yapılan araştırmalardan anlaşılıyor.²

Çizimler bizlere işin nitelik ve niceliği için şu bilgileri veriyor:

A- Nitelik

- Yapı, boyut, tür, çatki ve gereçleriyle dönemin yapı tekniği, toplumun yaşam gereksinimi ve düzeyi,
- Tasarım ve yorum (üslup), birim şekil (modül),
- İşveren-mimar ilişkisi, sıklığı, toplumsal – parasal boyutlar.

B- Nicelik

- Çizim araç ve gereçleri (kâğıt, kalem, pergel v.b.)
- Sunum yöntemleri, perspektif, maket, renklendirme ve tonlama (v.b.),
- Anlatım yöntemi (plan, düşey düzlemlerin yatırılarak birlikte sunumu, Yardımcı açıklamalar (yazı), eşel, ölçek, onay, imza v.b.)

Bu sunumda dokuz adet çizim, bir harita ve bir kışla çizimi sunulacaktır.³ Hepsi, mühendislik okulları açıldıktan sonraki ürünler olup nicelikleri yönüyle yeni bir yol izlemektedirler. Tanıttığımız eski çizimlerle karşılaştırıldığında bunlar açıkça belli olup, değerlendirme bölümünde özetlenecektir.

Çizim 1: Bağdat yolunun Diyarbakır - Mardin arasında bulunan Şeyhan Deresi üzerinde, Şems Mevkiinde yapılacak olan köprü ile ilgili 21 Ocak 1889 tarihli çizimdir. Plan ve dış yüz şematik olarak gösterilmiş, köprü kemer merkezi belirtilmiştir.

Çizim 2: Bağdat yolu üzerinde, Diyarbakır - Mardin arasında bulunan Göksu Deresi üzerine yapılacak olan köprüünün 21 Ocak 1889 tarihli çizimdir. Bu da yalın bir anlatım olup kemer merkezi belirtilir.

Çizim 3: Halep yolunda, Diyarbakır - Siverek arasında Arastol Deresi ve Kuruçayır üzerinde yapılacak iki köprüyle ilgili olup yine 21 Ocak 1889 tarihli dir.

Çizim 4: Diyarbakır iline yapılacak bir köprü planıyla ilgili 15 Ekim 1892 tarihli dir. Yeri çok açık olarak belirtilmemiş ancak çizimin alt sağ köşesinde Diyarbakır ile Enjeniyor gibi açıklayıcı bilgi vardır. Diğerlerinden farklı olarak köprüünün en kesiti, örgüsü vardır. Çizim daha ayrıntılı, ancak o derece de şematiktir.

Çizim 5: Diyarbakır Ergani madeni galerilerinden 8 numaralının kazılması sürecinde ortaya çıkan gaz ve yüksek ısının dışarı atılması için yapılacak olan hava makinasıyla (aspiratör) ilgilidir. 29 Mart 1893.

Çizim 6: Diyarbakır Ergani'de yapımına gerek görülen kalhaneye ilgili. 17 Eylül 1901 tarihli çizimdir. Perspektif şeklinde anlatılmıştır. Bu, eşeli konulan 2. çizimdir. Suluboya çalışıldığı sanılıyor.

Çizim 7: Diyarbakır Ergani Madeni Kalhanesi'nin plan ve görünüşü olup 16 Şubat 1904 tarihli dir. Eşeli yoktur. Şematik çizim, bacalar ve tonlama dikkati çekiyor. Planlarda duvar içi koyulaştırılmıştır. Kullanılan alanlar yazıyla belirtilir. Çizimin altında, Ergani Deresi renklendirilerek verilmiştir. Döşeme altındaki kanalların dereye bağlantıları görülüyor.

Çizim 8: Diyarbakır Ergani Kalhanesi'ndeki 16 Şubat 1904 tarihli fırın çizimidir. Baca kesitinin gösterilme şekli çok ilginçtir.

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Mimarlık Bölümü Restorasyon Anabilim Dalı emekli öğretim üyesi.

¹ Orhan Cezmi Tuncer, "Eski Mimarlık Çizimlerimiz Üzerine Bilgiler," *XI. Türk Tarih Kongresi Bildirileri*, cilt 3, 1990, s. 1165.

² Abdülkadir Dündar, *Arşivlerimizdeki Plan ve Çizimler Işığında Osmanlı İmar Sistemi (XVIII. ve XIX. yüzyıl)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay, Osmanlı Eserleri Dizisi, Ankara 2000 ve yazarın diğer makaleleri (Bana sundukları kopyaları için yazara teşekkür ederim).

³ 14 Kasım 2006 tarihinde Diyarbakır'da düzenlenen 2. Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu'nda "Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır" konulu bir sergi açılmış ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan bu planlar orada sunulmuştu. Bana verdikleri renkli fotokopileri için yetkililere teşekkür ederim. İzmir Sarı Kışlası da daha önce başka yönleriyle tarafımızca yayımlanmıştı.

Çizim 9: Diyarbakır Ergani Kalhanesi'nde kullanılacak olan körükle ilgili bir çizim olup 16 Şubat 1904 tarihlidir. Teknoloji tarihi açısından önemlidir. Havanın çarklı bir düzenle ocağa üfürülmesi yeni bir yöntem değildir. Ancak bunun çizime yansıtılması önem kazanıyor.

Bir diğer çizim İzmir Sarı Kışla'ya aittir. Dikdörtgen planlı ~283x~175 m iç avlulu, kışla enine ve derinliğine eksenli bir kurgudur. İçerdiği alanların Osmanlıca açıklaması yapılmış sağ yanına da “el zira” ve eşeli konulmuştur. Planın 4 kez katlanarak bakışımı düzenlendiği görülüyor. Bu plan, daha önce başka açıdan ele alınarak yayınlarımıza girmişti. Ancak burada bu kez, yapıyı tanıtan güçlü anlatımıyla ele alınıyor. Herhâlde bu sunum ayrı bir maket yapmayı bile gerektirmeyecek durumdadır. Kışlanın (ön (giriş) yüzüne karşı gelen yönünün perspektif olarak çizilmesi yeni bir yöntem değildir. Matrakçı'da da bunlar (16. yüzyıl) görülebiliyor. İki katlı yapı, köşelerde her iki yöne taşmasıyla bakışımı (simetri) vurgular. Hela ve aralıklar (4 adet) bu alana bitişiktirler. Bir revak avluyu çepeçevre dolandır. Yan kanatların (girişe göre) avluya açılan merdivenleri, tam eksenden biraz arkaya kaydırılmıştır. Burada da birer yan kapı (2 adet) vardır ve üstü derslidir. Yüzbaşılar yan kanat arkalarında ve binbaşı ile nazır odaları girişe karşı kanat eksenindedir. Arabacılar, erler, neferler, 120 topçu eri yapı kanatlarına dağıtılır. İki imamın biri müezzin değilse, üst kat kıdemlilere (subay) ayrılıyor olabilir. Üst kat için aynı plan bir kez daha çizilmeyip giriş yüzünde odaların kime ait olduğu yazılmıştır. Yüzbaşı, okul, cebehane ve 120 topçu erinin yarısının üst katta oldukları yazıyla zemin kat planında açıklanmıştır. Planda tarih yoktur. Bize ulaştırılan çizimin alt yönü görünmüyor. Herhâlde adı ve tarihi buradaydı. Yeni bir ordu ve ona bağlı kışla yapıları 19. yüzyılın 2. yarısında oldukça hızlanmıştı. Bu da onlardan biri olabilir.

Şimdiye kadarki bilgiler, çizim tarihini ilk uygarlıklara kadar indiriyor. Neye, nasıl ve neyle çizildiği konularına daha önceki yazılarımızda değinilmişti. Saraylar, konaklar ve tapınaklar yanında sulama kanallarının da Mısır ve Mezopotamya uygarlığının vazgeçilmezleri bir yayınlımızda belirtilmişti.⁴ Urartuların bu yöndeki çalışmaları bilinmektedir. Bunlar haritaların önemini de vurguluyor.

Bizans'ta, Constantinopolis'in suyollarına büyük özen göstermesi kaçınılmazdı. Bunlara ait bilgi ve belge olmayıp sadece kalıntıları duruyor. Onlar ilk kanallarına, kentin batısında Hadrianus (117-138) Kanalları'yla başlamış kabul edilir. Kentin iki tepesine de su verebilmek için Valens 364-378 yılında 971 m'lik Bozdoğan Kemeri'ni yaptırır. Denizden yüksekliği 61-62 m'dir. Su kanalının nerelerden geçtiği bilinmese de, Atış Alanı yöresinden

Uzunova Deresi (Pendeniça) üzerinden Ma'zulkemer (Mazlumkemer'den geçtiği kabul edilir. Günümüzdeki Halkalı Suları o günlerin donatısının bir bölümüdür.

Kentin Haçlı Orduları'nca kuşatılmasında (Belgrat Ormanı'ndan gelen alt yapı da dahil) bunlar tümüyle bilinçli olarak yıkıldı. 1204 Latin saldırısı da buna örnektir. Bu düzen bozulunca başkentte kapalı sarnıçlar dönemi başlar. Binbirdirek Sarnıcı 4. yüzyıl'dan olup 64x50 m ve 224 direklidir. Yerebatan Sarayı ise 6. yüzyıl ve 140x70 m ve 336 dikmelidir.

Zamanında bunların çok özenli haritalarının hazırlandığına ve özellikle deniz kotundan yükseklikleri (plankote) ölçülerek düzenlendiklerine kuşku yoktur. Belgrat Ormanı sularının düşük kotu nedeniyle (34-35 m) yukarıdaki donatıya elverişli olmadığı daha o dönemde ölçülmüştü.⁵

Mimar Koca Sinan'ın, İstanbul Su Yolları'nı yeniden kurarken, Geç Dönem mermer su kanallarını bulup özenle koruyarak Kanuni'ye gösterdiğini kendisi anılarında dile getirir. Süleymaniye Su Yolları Haritası'ndan bir örnek gerek bilgi ve gerekse çizim yöntemi açısından önemli olup Çeçen tarafından yayımlanmıştır (**Çizim 11**).⁶

Özellikle askerî eğitimde haritacılığın önemi açıktır ve çizim tarihi kadar eskidir. Ancak anlatılarda ve tek yapılarda aynı yöntem dikkati çeker. Bunlar; düşey görünüşleri yatıracak çizmek, yapılara yardımcı olarak kullanılmaktır.

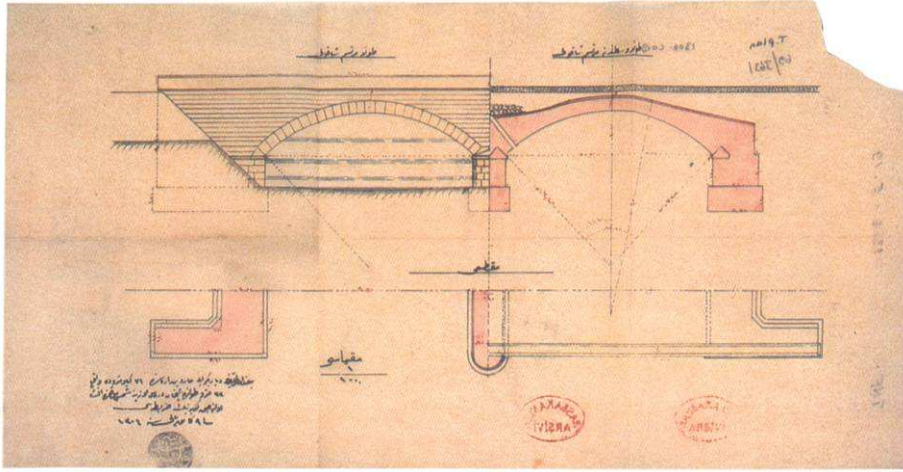
Batı eğitimiyle açılan mühendislik okulları, daha önceki çizim yöntemini “Kareli Kâğıt”ı bir yana bırakır. Bu, “Mistarlama”nın sonudur. Bundan böyle ölçü ve eşel devreye girecektir. Böylece bir “Milat” başlatılır. Bundan böyle bunlardan hangisinin daha doğru, yararlı ve pratik olduğunu tartışmaya gerek yoktur. Endüstri Devrimi yeni bir dönem açmış, yaşamı her yönüyle değiştirmiş bu arada, özellikle demirin yapı sanatına ana yapı gereçlerinden biri olarak girmesi, işin nitelik ve niceliğini temelden değiştirmiş ve çizim tarihinde mistarlamayı da ortadan kaldırmıştır.

Sunulan ilk on çizim, yıkılış döneminde bile olsa Osmanlı'nın ayakta kalabilmek için üretime ve eğitime verdiği önemi yansıtan birer somut kanıttır. Koca bir İmparatorluğun tarihe (1299-1920) damgasını vurması, son nefesinde bile bu ayrıntıları düşünmesiyle sağlanıyordu. Çizim yönteminin değişmiş olması amacı değiştirmemiştir.

⁵ Kâzım Çeçen, *Mimar Sinan ve Kuruçeşme Tesisleri*, İstanbul 1988, s. 23'ten özetlendi.

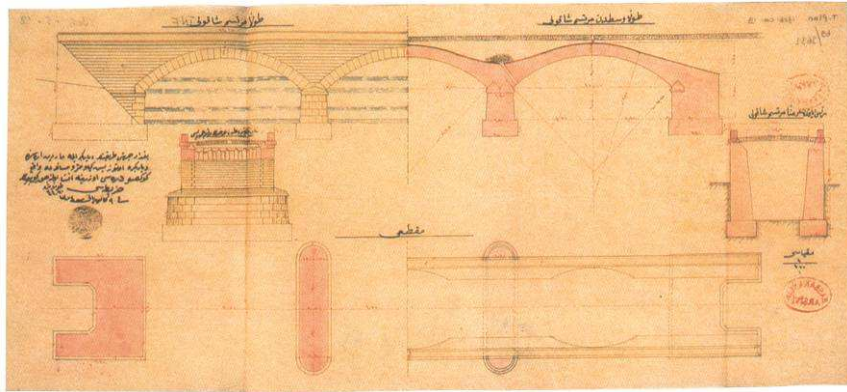
⁶ Kâzım Çeçen, *Süleymaniye Su Yolları*, İstanbul 1986.

⁴ Orhan Cezmi Tuncer, *Uygarlıklar ve Mimarlar*, Ankara Mimarlar Odası İnceleme Kurulu'nda.

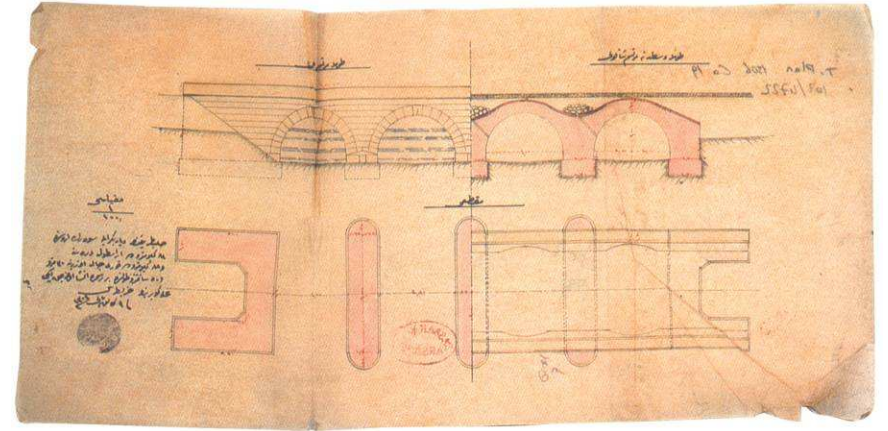
Çizim 1
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3631

Bağdat yolunun Diyarbakır ile Mardin arasında bulunan Şeyhan Deresi üzerine Sems mevkiinde yapılacak köprü. 21 Ocak 1889.

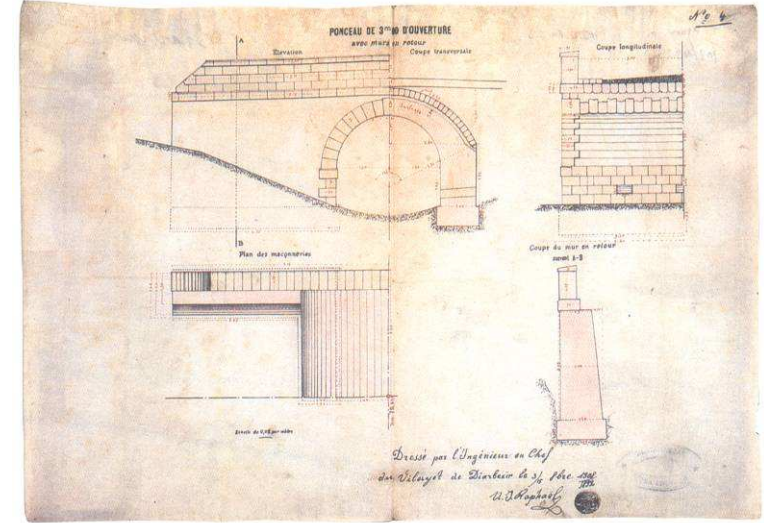
Çizim 2
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3632

Bağdat yolunun Diyarbakır ile Mardin arasında Göksu Deresi üzerine yapılacak köprü. 21 Ocak 1889.

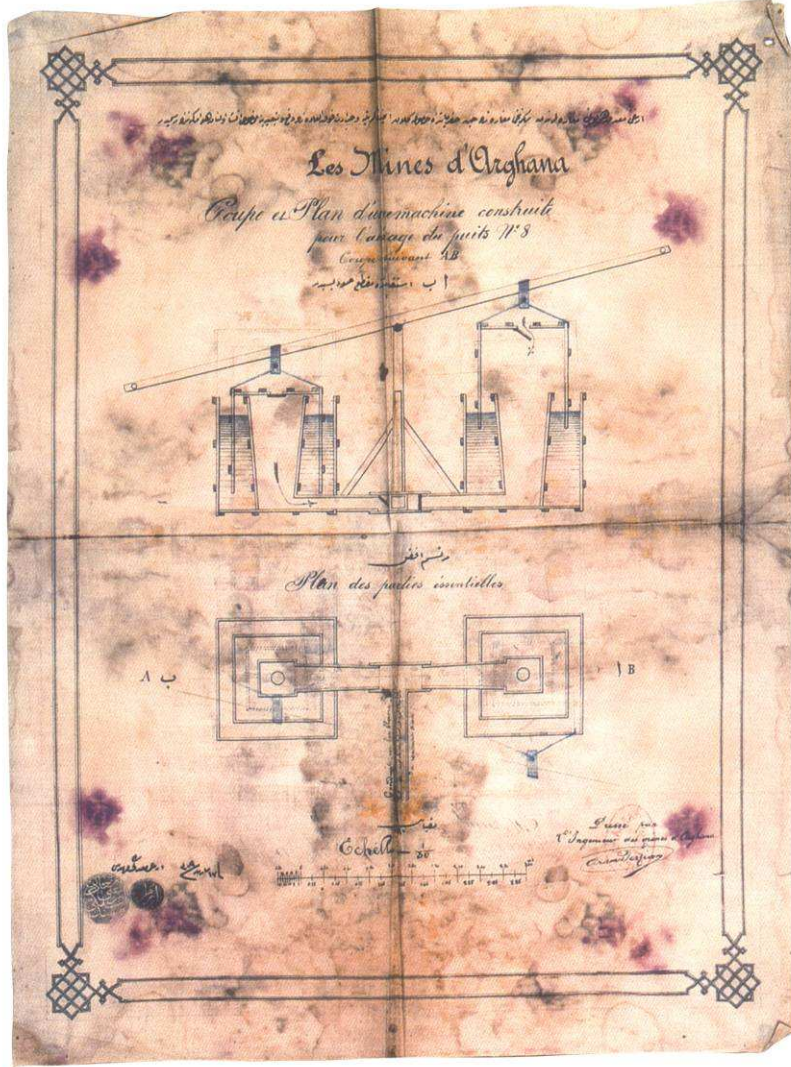
Çizim 3
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 4722

Halep yolunun Diyarbakır ile Siverek arasında bulunan Arastol Deresi ve Kuruçay üzerine yapılacak 2 köprü. 21 Ocak 1889.

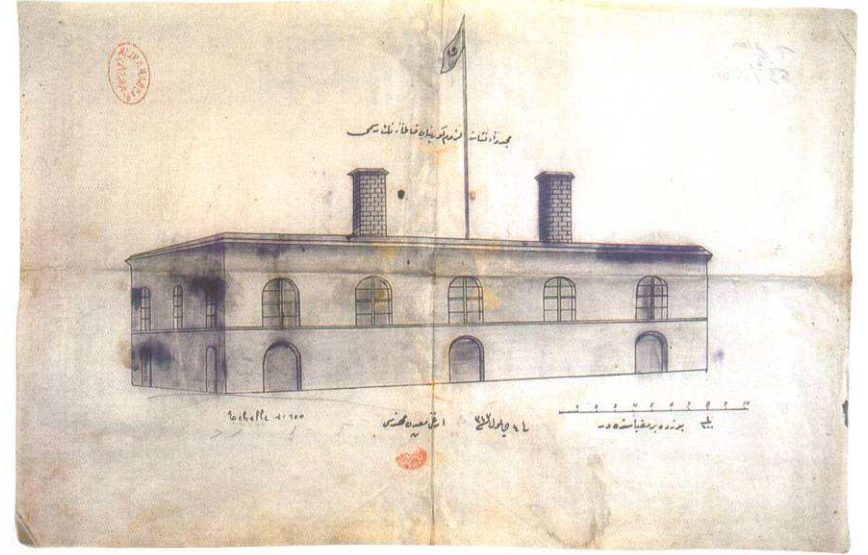
Çizim 4
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 4939

Diyarbakır Vilâyetinde yapılacak olan bir kemerli köprü planı. 15 Ekim 1892.

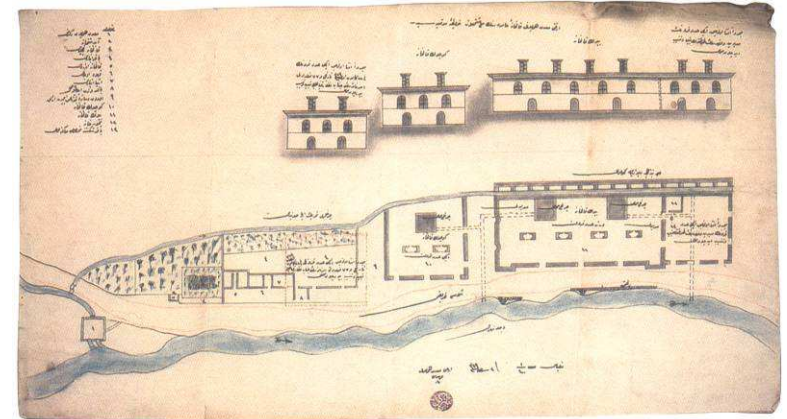

Çizim 5
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3630

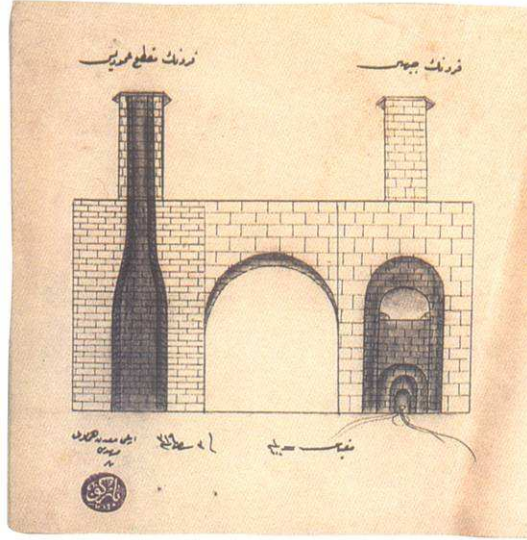
Ergani madeni galerilerinden 8. galerinin kazılması sırasında ortaya çıkan gaz ve yüksek ısının dışarı atılması için inşa olunan hava makinası. 29 Mart 1893.

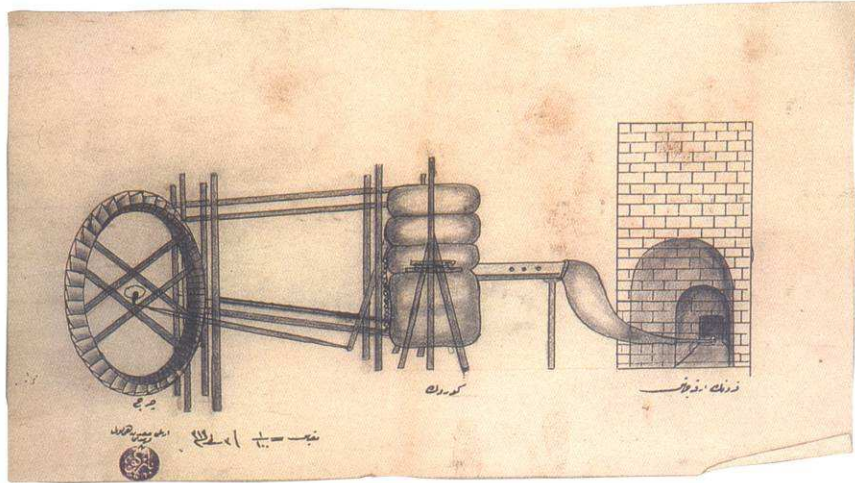
Çizim 6
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3066
Ergani'de yapılmasına gerek görülen Kalhane. 17 Eylül 1901

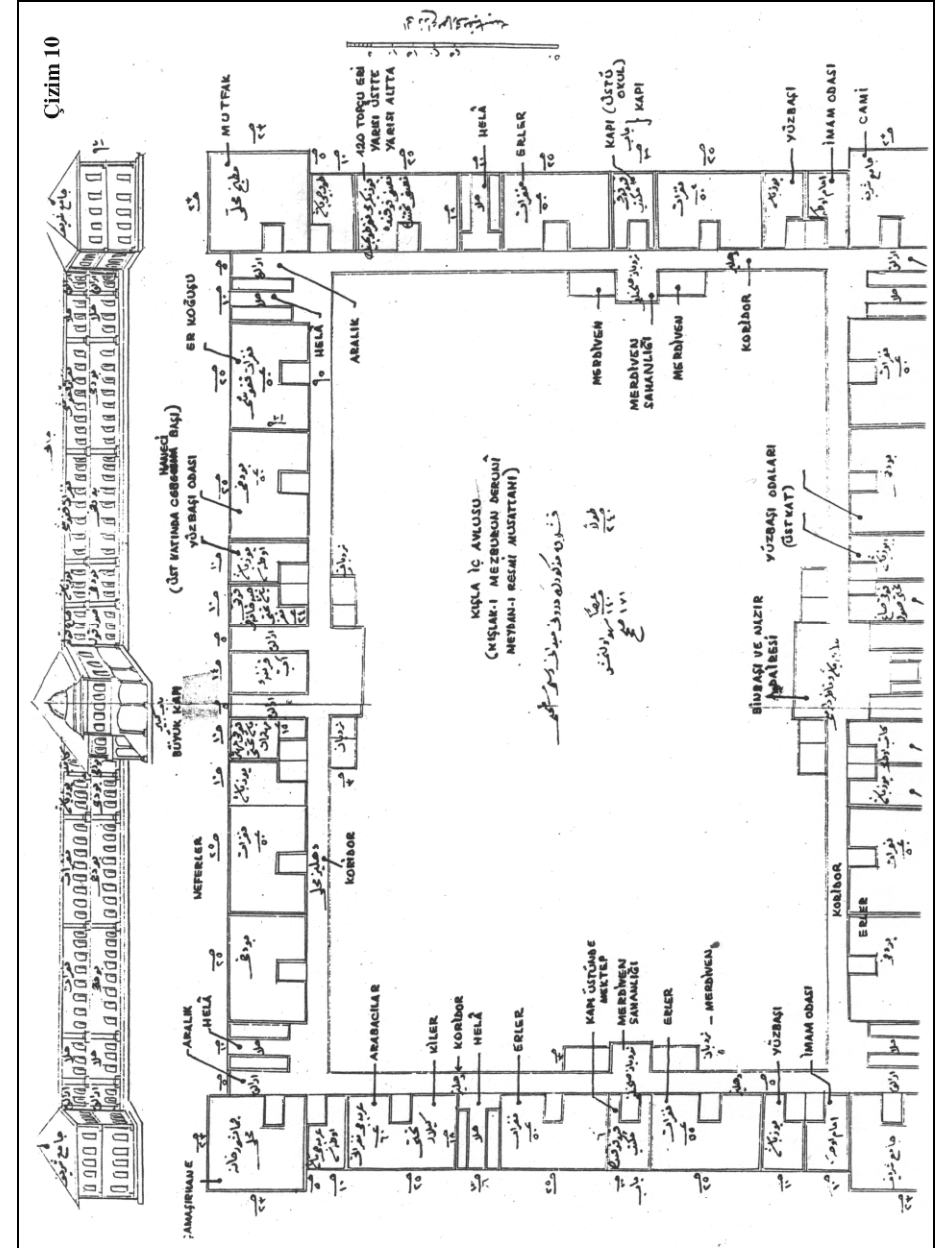
Çizim 7
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3066
Ergani Madeni Kalhanesi'nin plan ve görünüşü. 16 Şubat 1904

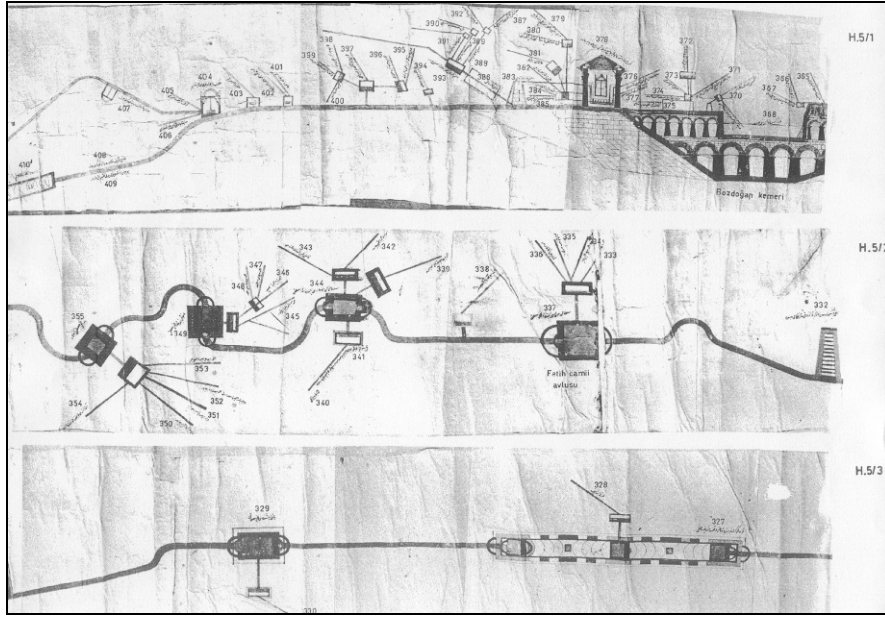
Çizim 8
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3066
Ergani Madeni Kalhanesi'nde firin. 16 Şubat 1904

Çizim 9
Osmanlı Belgelerinde Diyarbakır
T. Plan No: 3066
Ergani Madeni Kalhanesi'nde körük. 16 Şubat 1904

Çizim 10

Çizim 11

Süleymaniye Su Yolları Haritası'ndan bir örnek
(K.Çeçen, *Süleymaniye Su Yolları*, İstanbul 1986)

Nineteenth century Turkish architectural drawings: Reflections on some new examples

Architectural drawings of the buildings from the time of the Anatolian Seljuks (11th-14th centuries) and pre-19th century Ottomans are not available. These frail structures of this period seem to have been defeated by time. The maps of the Halkalı waterways in Istanbul, however, provide much useful information in this respect. If the workshops of the Imperial Corps of Architects had not been burned down in later years, we would be in the possession of very detailed technical information from constructions plans to scale models.

Under these circumstances, two methods can be used to complement the history of architecture and drawing techniques: firstly, to conduct archival research, and secondly to expedite the surveying works of extant buildings. The present study aims to introduce some of the architectural drawings from the 19th century conserved at the Prime Ministry Ottoman Archives (Istanbul), and emphasise their drawing methods and purpose of design.

Key words: History of Turkish Architecture, illustration, presentation techniques, water supply maps, Ottoman Empire.

Ondokuzuncu Türk mimarlık çizimlerinden bazı yeni örnekler

Elimizde Anadolu Selçuklu ve 19. yüzyıla kadarki Osmanlı döneminden binalarla ilgili mimari çizim yoktur. Oysa İstanbul Halkalı ve benzeri su yolları haritaları ne kadar yararlı bilgiler vermektedir. Bu ömürsüz nesnelerin zamana yenik düştüğü anlaşılıyor. Hassa Mimarlar Ocağı işlikleri yakılmasaydı, çok yararlı bilgilerimiz (projeden maketlere kadar) elimizde olacaktı.

Mimarlık tarihi ve çizim yöntemlerimiz (teknoloji) için elimizde sadece iki yöntem kalıyor; birincisi, arşiv araştırmalarımızı; ikincisi yeniden çizimlerimizi (rölöve) oldukça hızlandırmak. Bu çalışmada, T. C. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde bulunan Tanzimat dönemine ait bazı çizimler tanıtılacak, yöntem ve amacı üzerinde durulacaktır.

Anahtar sözcükler: Türk mimarlık tarihi, resimleme, tasarım teknikleri, su yolları haritası, Osmanlı İmparatorluğu.